

Dariusz Klemantowicz
(Uniwersytet Łódzki
Wydział Filozoficzno-Historyczny)

UPRZEMYSŁOWIENIE POWIATU SIERADZKIEGO NA KILKA LAT PRZED WYBUCEM I WOJNY ŚWIATOWEJ

W drugiej połowie XIX w. na ziemiach polskich pod zaborami, wystąpił bardzo duży wzrost liczby ludności. Miał on zasadniczy wpływ na rozwój przemysłu w starych i powstanie nowych ośrodków przemysłowych. W tym okresie nastąpił również dynamiczny rozwój przemysłu, który trwał do wybuchu I wojny światowej. Największe rozmiary przybrał w części zachodniej zaboru rosyjskiego – Królestwie Polskim. Poziom uprzemysłowienia coraz bardziej decydował o potencjale gospodarczym danego obszaru, a ten wpływał na rozwój cywilizacyjny. Industrializacja zapewniała wyższy poziom życia mieszkańcom wsi oraz możliwość znalezienia godnych warunków życia w rozwijających się zakładach przemysłowych w ośrodkach miejskich. W wielu wypadkach stawała się jedyną drogą przed głodem lub przymusową emigracją. Na terenie Królestwa ukształtowały się ostatecznie cztery duże okręgi przemysłowe: staropolski, warszawski, łódzki i sosnowiecko-częstochowski. Pow. sieradzki znajdował się na zachodnich peryferiach łódzkiego okręgu przemysłowego we wschodniej części guberni kaliskiej. Brak silniejszych tradycji, peryferyjne położenie w okręgu przemysłowym i guberni, utrwalone przez bardzo późne połączenie kolejowe, wszystko to wpłynęło na prowincjonalny charakter badanego obszaru, zarówno pod względem uprzemysłowienia w okręgu, jak i pozycji administracyjno-kulturalnej na mapie guberni. Zajmował 1 453 km² i był zamieszkiwany przez 172 tys. osób. Z tego 82% stanowili katolicy, 7% protestanci, 10,9% osoby wyznania mojżeszowego, 0,1% prawosławni (1909 r.)¹. Przed I wojną światową największe ośrodki miejskie

¹ *Przewodnik po Guberni Kaliskiej*, cz. 1, *Dział informacyjno statystyczny*, oprac. L. Verdmon-Jacques, S. Graeve, Warszawa 1912, s. 16; *Z Sieradza przez Zduńską Wolę, Łask, Pabianice i Rzgów do Łodzi*, opr. L. V. J., Warszawa 1909, s. 4; *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, oprac. W. Grabski, Warszawa 1914, s. 19, tab. 3; J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia miasta do 1914 r.*, Łódź 1974, s. 61–65; tenże, *Przemiany gospodarcze w rolnictwie, rozwój miast i przemysłu w latach zaborów*, [w:] *Szkice z dziejów sieradzkiego*, red. J. Śmiałowski, Łódź 1977, s. 219; tenże, *Sieradzkie w latach zaborów*, [w:] *Województwo sieradzkie. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, Łódź–Sieradz 1980, s. 100; *Lodz „Gelobtes Land”. Von deutscher Tuchmachersiedlung zur Textilmetropole im Osten. Dokumente und Erinnerungen*, hrsg. von P. E. Narsarski, E. Effenberger, Berlin–Bonn 1988, s. 120–121; W. Puś, *Rozwój przemysłu w Królestwie*

pow. sieradzkiego stanowiły: Zduńska Wola (23 808), Sieradz (10 049) i Warta (6 741). W tym samym okresie w Kaliszu mieszkało 60 550 osób, w Łodzi – ok. 600 000, a w Warszawie – ok. 1 mln².

Przewodnik po Guberni Kaliskiej z 1912 r. przytaczał ogólne dane o życiu gospodarczym w poszczególnych powiatach guberni, a w przypadku uprzemysłowienia pow. sieradzkiego informował:

Przemysł fabryczny stale się rozwija, a szczególnie w Zduńskiej Woli, dobrze już zapisanej w kronikach przemysłu polskiego. Oprócz tego są tam gorzelnie, cukrownie, huta szklana, fabryki narzędzi rolniczych, dachówek cementowych, cegielnie, garbarnie, liczne młyny i wiatraki. Przecięcie powiatu koleją warszawsko kaliską pozwala mu wróżyć wzrost stanu pomyślnego³.

Połączenie kolejowe powiatu, jak i całej guberni było bardzo ważnym czynnikiem wpływającym na uprzemysłowienie, ale była to inwestycja spóźniona (uruchomienie linii nastąpiło w 1903 r.)⁴. Władze rosyjskie obawiały się budowy linii kolejowych na terenie Królestwa Polskiego ze względów strategicznych, w obawie przed możliwością ich wykorzystania przez armię niemiecką.

Duże nadzieje na przyszłość powiatu upatrywano w uruchomionej nie tylko kolei *warszawsko-kaliskiej*, ale i w planowanej *wieruszowskiej*, która miała połączyć Zduńską Wolę z Częstochową i Wieruszowem na granicy z Niemcami). Kolej *warszawsko-kaliska* przecinała pow. sieradzki z zachodu na wschód. Jadąc z Kalisza (Skalmierzyce w Niemczech) pociągi pasażerskie zatrzymywały się na obszarze powiatu na przystanku Sędzice oraz stacjach kolejowych w Sieradzu i Zduńskiej Woli⁵. Usytuowanie przystanku np. w Sędzicach dawało bardzo korzystną pozycję gospodarczą 121 hektarowemu majątkowi ziemskiemu Jana Nieniewskiego. Wartość tych niewielkich pod względem powierzchni dóbr szacowano na 55 645 rb. Dobra lokalizacja nie wpłynęła w tym przypadku na zwiększenie aktywności właściciela Sędzic w kierunku uprzemysłowienia dóbr⁶.

W materiałach archiwalnych *Kancelarii Gubernatora Kaliskiego* zachowały się zestawienia statystyczne dotyczące przemysłu gub. kaliskiej. Wynika z nich, że w 1909 r. funkcjonowało w guberni 540 fabryk i zakładów, wytwarzających towary o wartości 18 210 027 rb, przy zatrudnieniu 13 310 osób. Zestawienia obejmują poszczególne gałęzie i branże, ale bez podziału na powiaty⁷.

Polskim 1870–1914, Łódź 1997, s. 45–50; D. Klemantowicz, *Region łódzki jako ośrodek przemysłu metalowo-maszynowego Królestwa Polskiego w latach 1864–1914*, Łódź 2008, s. 35–36, 79, 81–82.

² *Przewodnik po Guberni...*, s. 366, 368–369.

³ Tamże, s. 7.

⁴ A. Dobroński, *Koleje*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. 1, Warszawa 1981, s. 315.

⁵ Tamże, s. 21.

⁶ *Przewodnik po Guberni...*, cz. 2, *Spis alfabetyczny miejscowości w guberni kaliskiej*, Warszawa 1912, s. 125.

⁷ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Kancelaria Gubernatora Kaliskiego (dalej: KGK), sygn. 2886, k. 1 i n.

W 1910 r. wszystkie fabryki i zakłady pow. sieradzkiego (354 firmy) zatrudniały 5 781 osób. Roczny obrót przedsiębiorstw wynosił 7 653 019 rb (tab. 1).

Tabela 1

Przedsiębiorstwa w powiecie sieradzkim w 1910 r.

Ośrodek	Przedsiębiorstwa		Zatrudnienie		Wartość produkcji w rublach	
	N	%	N	%	N	%
Sieradz	16	4,5	85	1,5	1 616 534	21,1
Zduńska Wola	120	33,9	5 199	89,9	5 417 644	70,8
Warta	16	4,5	20	0,3	20 500	0,3
Pozostałe ośrodki	202	57,1	477	8,3	598 341	7,8
Razem	354	100,0	5 781	100,0	7 653 019	100,0

Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi, Kancelaria Gubernatora Kaliskiego, sygn. 2890, k. 140, 189.

Wśród zaprezentowanych przedsiębiorstw znajdowały się zarówno fabryki i zakłady przemysłowe zatrudniające, co najmniej 5 osób i więcej, jak i zakłady o charakterze rzemieślniczym, które zatrudniały od 1 do 4 osób⁸. Samych wiatraków w powiecie działało 166. Skupiały one 191 pracowników (obroty – 294 687 rb). Pierwszoplanowa pozycja przypadła ośrodkowi przemysłowemu w Zduńskiej Woli. Ośrodek skupiał prawie 34% firm, aż ok. 90% robotników i ok. 71% wartości produkcji powiatu. Dominowały tu zakłady włókiennicze (95 firm, 5 088 robotników, 5 147 200 rb obrotu). Ponad połowę wartości produkcji wytwarzanej przez włókiennictwo pochodziła z warsztatów chałupniczych. Przemysł metalowo-maszynowy reprezentowały 4 nieduże zakłady produkujące maszyny rolnicze, o łącznej produkcji 15 tys. rb i zatrudnieniu 25 osób. Z większych przedsiębiorstw warto wymienić browar zatrudniający 18 pracowników (obrot 68 144 rb), gorzelnię (zatrudnienie 18 osób, obrót 60 800 rb). W działający trzech zduńskowolskich młynach parowych pracowało łącznie 8 osób, ale łączne obroty wynosiły w nich 88 tys. rb. Jedyne tartak skupiał 10 pracowników, a wartość wytwarzanych produktów dochodziła do 12 tys. rb. Towary włókiennicze

⁸ Za zakład przemysłowy w literaturze uznaje się firmę o zatrudnieniu 5 i więcej robotników. W przypadku przemysłu drzewnego i spożywczego bierze się pod uwagę zakład zatrudniający nawet 4 pracowników. W. Puś, *Rozwój przemysłu...*, s. 51; zob. S. Pytlaś, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994, s. 21–23.

były wysyłane przede wszystkim do Łodzi, produkty pozostałych gałęzi produkcji posiadały zbyt w większości na miejscu⁹.

W Warcie, ani jedna firma nie spełniała kryteriów zakładu przemysłowego, a w Sieradzu na 16 zakładów – tylko 4: gorzelnia, młyn parowy, browar oraz tartak. W większości były to małe zakłady zatrudniające po kilku pracowników. Jedynie gorzelnia, w której pracowało prawie 50 osób, należała do przedsiębiorstw średniej wielkości. O znacznym potencjale firmy świadczyła również roczna wartość wyprodukowanych towarów – ponad 1,3 mln rubli (tab. 2).

Tabela 2

Przedsiębiorstwa przemysłowe w Sieradzu w 1910 r.

Rodzaj przedsiębiorstwa	Liczba		Zatrudnienie		Wartość produkcji w rublach	
	N	%	N	%	N	%
Tartak	1	25,0	8	11,3	10 200	0,6
Gorzelnia	1	25,0	46	64,8	1 371 051	85,5
Browar	1	25,0	7	9,9	10 500	0,7
Młyn parowy	1	25,0	10	14,1	212 000	13,2
Razem	4	100,0	71	100,0	1 603 751	100,0

Źródło: jak do tab. 1, k. 187.

Leonard de Verdmon-Jacques i baron Stanisław Graeve, autorzy *Przewodnika po Guberni Kaliskiej*, zebrali informacje o zakładach i fabrykach przemysłowych guberni z lat 1908–1910. Zestawienie obejmowało gałęzie lub branże przemysłowe, miejsce występowania firmy, nazwę gminy, najbliższej poczty, nazwisko właściciela, rok założenia, liczbę zatrudnionych robotników, wartość rocznej produkcji. Ostatnia rubryka „uwagi” zawierała bardziej szczegółowe dane o rodzaju wytwórczości, czasami wyposażeniu technicznym, kapitale zakładowym. Niestety zebrane dane są bardzo niekompletne. Dla pow. sieradzkiego ustalono funkcjonowanie 91 przedsiębiorstw, ale tylko przy 46 (ok. 50%) występowała informacja o wielkości zatrudnienia, czy produkcji. Niektóre podane zakłady zatrudniały tylko 2 pracowników. W przypadku 41 firm (41%) był podany rok założenia. Z uwagi na niekompletne dane, nie można prowadzić analizy firm pod względem zatrudnienia, produkcji, czy roku powstania. Natomiast sama informacja

⁹ APL, KGK, sygn. 2890, k. 140, 182–184. O dominacji w Zduńskiej Woli tkactwa chałupniczego zob. J. Śmiałowski, *Zduńska Wola...*, passim.

o istnieniu firmy i rodzaju prowadzonej wytwórczości umożliwia ogólną analizę zakładów pod względem struktury gałęziowej. Na 91 przedsiębiorstw w pow. sieradzkim ok. 1908–1910 r. – 56% stanowiły zakłady przemysłu „włóknistego” (włókienniczego), przede wszystkim tkalnie wyrobów wełnianych lub bawełnianych; 17,6% przemysłu spożywczego (browary, gorzelnie, młyny, rektyfikacje); 13,2% przemysłu drzewnego (tartaki); 6,6% przemysłu mineralnego (cementownie i cegielnie). Po 3,3% firm stanowiły zakłady gałęzi metalowo-maszynowej (zakłady maszyn i narzędzi rolniczych oraz zakłady mechaniczne), oraz drukarnie i litografie należące do gałęzi papierniczo-poligraficznej (tab. 3).

Tabela 3

Struktura gałęziowa przemysłu powiatu sieradzkiego ok. 1908–1910 roku, pod względem liczby firm

Przemysł	N	%
Drzewny	12	13,2
Metalowo-maszynowy	3	3,3
Mineralny	6	6,6
Papierniczo-poligraficzny	3	3,3
Spożywczy	16	17,6
Włókienniczy	51	56,0
Razem	91	100,0

Źródło: *Przewodnik po Guberni Kaliskiej*, cz. 1, Dział informacyjno statystyczny, oprac. L. Verdmon-Jacques, S. Graeve, Warszawa 1912, s. 147 i n.

Według źródeł urzędowych za 1908 r., w całej gub. kaliskiej działały 452 zakłady i fabryki przemysłowe, zatrudniające ogółem 12 259 robotników. Wartość wyprodukowanych w nich towarów wynosiła wówczas 14 248 979 rubli. Pow. sieradzki należał wówczas do najbardziej uprzemysłowionych ośrodków guberni. Skupiał 35,6% wartości wyprodukowanych towarów. Na drugim miejscu znajdował się pow. kaliski (27,4%), a na trzecim pow. łęczycki, gdzie roczna produkcja stanowiła 20,5% wytwórczości guberni (tab. 4).

Tabela 4

Zakłady i fabryki przemysłowe w powiatach guberni kaliskiej w 1908 r.
wg wartości produkcji

Powiat	Wartość produkcji w rublach	%
Kaliski	3 914 506	27,4
Kolski	581 884	4,1
Koniński	272 630	1,9
Łęczycki	2 923 661	20,5
Sieradzki	5 066 954	35,6
Słupecki	321 381	2,3
Turecki	694 423	4,9
Wieluński	473 540	3,3
Razem	14 248 979	100,0

Źródło: jak do tab. 3, s. 143.

W całym pow. sieradzkim roczna produkcja sięgała 5 066 954 rubli, w tym w Zduńskiej Woli wynosiła 4 619 300 rb. Dzięki temu, ośrodek zduńskowolski skupiał 91,2% produkcji powiatu i 32,5% produkcji guberni. Tym samym sam tylko ośrodek w Zduńskiej Woli należał do najbardziej zindustrializowanych ośrodków gub. kaliskiej¹⁰.

Analizując statystykę przemysłu w gub. kaliskiej za 1910 r., która uwzględniała tylko firmy podlegające nadzorowi fabrycznej inspekcji (zatrudniające powyżej 16 pracowników, jeśli nie były zmechanizowane¹¹), należy stwierdzić, że tego typu przedsiębiorstw w guberni było tylko 210. Skupiały one 10 110 robotników, a roczny obrót dochodził w nich do 14 265 tys. rb. Najwięcej zakładów przemysłowych występowało w pow. sieradzkim – 79, ale pod względem wielkości zatrudnienia i produkcji, badany powiat uplasował się wyraźnie na trzecim miej-

¹⁰ Przewodnik po Guberni..., cz. 1, s. 143.

¹¹ G. Missalowa, *Typy zakładów i przedsiębiorstw w przemyśle włókienniczym okręgu łódzkiego*, [w:] *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1967, s. 89.

scu za pow. kaliskim i łęczyckim, skupiając ponad 37% przedsiębiorstw, ale 21% zatrudnienia i 18% wartości obrotów (tab. 5).

Tabela 5

Statystyka przemysłu w guberni kaliskiej (1910 r.)

Powiat	Przedsiębiorstwa		Zatrudnienie		Wartość produkcji w tys. rb	
	N	%	N	%	N	%
Kaliski	70	33,3	3 971	39,3	5 324	37,3
Kolski	13	6,2	301	3,0	412	2,9
Koniński	7	3,3	187	1,8	200	1,4
Łęczycki	25	11,9	2 995	29,6	4 840	33,9
Sieradzki	79	37,6	2 185	21,6	2 639	18,5
Słupecki	1	0,5	5	0,0	62	0,4
Turecki	8	3,8	371	3,7	726	5,1
Wieluński	7	3,3	95	0,9	62	0,4
Razem	210	100,0	10 110	100,0	14 265	100,0

Źródło: jak do tab. 1, k. 277.

W pow. kaliskim funkcjonowało 70 firm, o łącznej rocznej produkcji 5 324 tys. rb i zatrudnieniu 3 971 osób. Sam Kalisz skupiał wówczas 60 fabryk i zakładów (obroty – 3 681 tys. rb, zatrudnienie – 2 911 osób). Pow. łęczycki zajmował drugie miejsce z prawie 5 milionową produkcją i blisko 3 tys. robotników. Tu najważniejszą rolę odgrywał przede wszystkim ośrodek przemysłowy w Ozorkowie, w mniejszym stopniu w Łęczycy¹².

Przeglądając dane urzędowe wydane przez Ministerstwo Finansów i Ministerstwo Handlu i Przemysłu Rosji za 1909 rok i nieurzędowe wydane w Warszawie za ten sam rok dla Królestwa Polskiego, możemy zaobserwować występowanie w pow. sieradzkim 60 zakładów przemysłowych o zatrudnieniu, co najmniej 5 robotników i więcej. Tego typu firmy zatrudniały blisko 3 tys. robotników i produkowały rocznie towary o wartości ponad 6,3 mln rb. Dominowały przedsiębiorstwa

¹² APŁ, KGK, sygn. 2890, k. 277; por. *Przewodnik po Guberni...*, cz. 1, passim.

włókiennicze, przeważnie branży wełnianej. Skupiały ok. 77% wszystkich firm w powiecie, 94% rocznej produkcji, 89% zatrudnionych i 82% mocy silników. Poza jedną, tkalnią mechaniczną Bronisława Bocheńskiego z Janiszewic (zatrudniała 22 robotników) i tkalnią Karola Schmidke ze Stęszyc (zatrudniała 10 osób), pozostałe znajdowały się w Zduńskiej Woli. Pod względem rocznej wartości produkcji na drugim miejscu znajdował się przemysł spożywczy (3,3%), a na trzecim – drzewny (1,5%). Działające w powiecie tartaki zajmowały również trzecią pozycję pod względem zatrudnienia, skupiając 3,3% pracowników. Natomiast na drugim miejscu był przemysł mineralny (4,6%). Poza zakładami włókienniczymi, wysoki poziom mechanizacji znajdował się w przemyśle drzewnym. Tartaki skupiały ponad 13% mocy silników. Najmniejsze znaczenie w przemyśle powiatu odgrywał przemysł papierniczo-poligraficzny reprezentowany przez jeden zakład z Warty, specjalizujący się w produkcji gilz do papierosów (tab. 6).

Tabela 6

Struktura gałęziowa przemysłu powiatu sieradzkiego w 1909 roku

Gałęzie przemysłu	Zakłady		Zatrudnienie		Wartość produkcji w tys. rb		Moc silników w KM	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Drzewny	5	8,3	97	3,3	96	1,5	71	13,5
Mineralny	3	5,0	135	4,6	69	1,1	–	–
Papierniczo-poligraficzny	1	1,7	6	9,2	12	0,2	1	0,2
Spożywczy	5	8,3	83	2,8	213	3,3	20	3,8
Włókienniczy	46	76,7	2 632	89,1	5 978	93,9	434	82,5
Razem	60	100,0	2 953	100,0	6 368	100,0	526	100,0

Źródło: *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, oprac. A. R. Sroka, Warszawa 1910, passim; *Spisok fabrik i zawodow Rossii 1910 g.*, Moskwa 1910, passim.

Największe przedsiębiorstwa pow. sieradzkiego należały do przemysłu włókienniczego i znajdowały się w Zduńskiej Woli. Było to Towarzystwo Akcyjne „Wiener M. A.” i tkalnie wełny: Mojżesza Grossa, Dawida Cohna (Kohna), Chaima Felmana i Spółki, Dawida Rawszowa, Augusta Arleta. Przedsiębiorstwo Towarzystwa Akcyjnego „Wiener M. A.” składało się z tkalni, przędzalni wełny czesankowej, farbarni i wykończalni. Zarząd Towarzystwa mieścił się w Łodzi (Pasaż Meyera 1). Początki firmy Moszka Arona Wienera sięgały 1865 r. Towa-

rzystwo Akcyjne założono w 1908 r. i należało do rodziny Wienera. W Zduńskiej Woli przedsiębiorstwo zatrudniało od 400 do 600 pracowników, przy obrocie 2,5 mln rb, i mocy 120 KM zainstalowanego silnika (1909 r.). Dyrektorem technicznym zakładów był Chaim Wiener. W tym samym okresie zakłady Wienera w Łodzi, przy ul. Piotrkowskiej 76 zatrudniały od 300 do 600 robotników, i produkowały tkaniny czesankowe o wartości ok. 3 mln rb¹³.

Zarząd tkalni wełny Mojżesza Grossa, tak samo jak przedsiębiorstwa Wienera mieścił się w Łodzi, i w dodatku bardzo blisko Wienera, przy ul. Piotrkowskiej 50. Tkalnią zarządzał Idel Gross. Przedsiębiorstwo powstało pod koniec XIX w. (1895 r.) i w 1909 r. zatrudniało wprawdzie od 200 do 250 osób, ale przy małej mechanizacji (jeden silnik o mocy 15 KM), produkcja nie przekraczała 500 tys. rb¹⁴.

Zatrudnienie wielkości od 100 do 200 osób występowało w firmach: „Scheps S. i Ska”, Augusta Arleta, Dawida Rawszowa, Dawida Cohna, „Felman Ch. i Ska”. Obroty wynosiły od 155 tys. do 500 tys. rb. Fabryka Juliusza Krentza zatrudniała wprawdzie, tylko 44 robotników, ale produkowała materiały wełniane warte 180 tys. rb. W przypadku badania zysków zduńskowolskich firm gałęzi włókienniczej, trzeba zwrócić uwagę na powszechne wykorzystywanie przez właścicieli fabryk pracy tkaczy-chałupników, pracujących poza przedsiębiorstwem w swoim domu w mieście lub na wsi¹⁵.

Tkalnia wyrobów wełnianych Augusta Arleta, należała do grona najstarszych przedsiębiorstw działających przed I wojną światową w pow. sieradzkim. Powstała w pierwszym roku powstania styczniowego i należała do Karola Strausa (do 1879 r.). Naczelnik pow. sieradzkiego w swoim raporcie o stanie powiatu za 1890 r., pisał, że miała duże znaczenie dla Zduńskiej Woli i całego powiatu. Pracowało w niej 81 osób, obroty dochodziły do 40 tys. rb. Surowce przywożono z Łodzi. Tam też odstawiano własnym transportem (wozy konne) gotowe towary. Prawie 20 lat później w tkalni wyrobów wełnianych i półwełnianych Arleta pracowało od 101 do 127 robotników. Kapitał zakładowy wynosił 100 tys. rb, a przybliżony obrót roczny 200 tys. rb. Mechanizacja pracy stała na dość wysokim poziomie dzięki maszynie parowej o mocy 80 KM¹⁶.

Przemysł spożywczy reprezentowało 5 zakładów: 2 browary i 3 gorzelnie. Największy browar firmy „Danielewicz Piotr i Syn” znajdował się w Sieradzu, założony w 1878 r., kilka lat przed I wojną zatrudniał 35 osób, wytwarzał towary

¹³ *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, oprac. A. R. Sroka, Warszawa 1910, nr 5180, 5305. Otwieranie filii w Zduńskiej Woli, w celu wykorzystania tamtejszej taniej siły roboczej nie było tylko specjalnością Wienera. J. Śmiałowski, *Zduńska Wola...*, s. 61–62.

¹⁴ *Przemysł fabryczny...*, nr 5282.

¹⁵ APL, KGK, sygn. 2890, k. 182; *Przemysł fabryczny...*, passim; J. Śmiałowski, *Zduńska Wola...*, s. 62 i n.

¹⁶ APL, KGK, sygn. 2849, k. 374; *Przemysł fabryczny...*, nr 5269.

o wartości 75 tys. rb. W browarze działał silnik naftowy o mocy 10 KM. Kapitał zakładowy firmy Danielewicza szacowano na 100 tys. rb¹⁷.

Drugi browar był usytuowany w Zduńskiej Woli należał do Zenona Anstadta, powstał na początku XX w. (1902 r.). Właściciel pełnił w nim funkcję kierownika handlowego. Firma posiadała swoje składy w wielu miastach guberni piotrkowskiej i kaliskiej: Łodzi, Pabianicach, Łasku, Kaliszu, Wieluniu, Sieradzu, Warcie i Błaszczach. Przy zatrudnieniu 30 osób, obroty wynosiły 60–70 tys. rb. Mechanizację procesu produkcyjnego zapewniała parowa lokomobila o mocy 10 KM (1909 r.)¹⁸.

Trzy gorzelnie znajdowały się w majątkach ziemskich Prusinowice, Małków i Woli Męckiej (Męckiej Woli). Największa gorzelnia Kazimierza Czarnowskiego, powstała w 1882 r., zatrudniała 8 pracowników i produkowała alkohol o wartości 28 tys. rb (1909 r.). Gorzelnią zarządzał Wincenty Kielkiewicz. Majątek Czarnowskiego w Prusinowicach obejmował 1384 ha. Jego wartość szacowano na 240 tys. rb¹⁹. Gorzelnie w Małkowie i Woli Męckiej zatrudniały po 5 pracowników i produkowały alkohol o wartości ok. 20 tys. rb rocznie (1909 r.). Zakład w Małkowie był najstarszym zakładem przemysłowym powiatu działającym przed I wojną światową (1856 r.). Należał do Marii Pstrokońskiej, ale był dzierzawiony przez Franciszka Radońskiego. W Małkowie M. Pstrokońska posiadała majątek o wielkości 754 ha, wart ok. 67 tys. rb. Druga z gorzelnii w Woli Męckiej, powstała w 1893 r., i należała do Zygmunta Siemiątkowskiego, właściciela 1608 hektarowego majątku wartego 41 tys. rb²⁰.

Przemysł drzewny (tartaki) kilka lat przed I wojną światową znajdował się w 4 wsiach powiatu i w Zduńskiej Woli (1909 r.). Największy tartak funkcjonował w Podłęzycach. Właściciel Karol Szonert, zatrudniał w nim 36 robotników, i produkował towary o wartości 45 tys. rb. Tartak Abrahama Warszawskiego w Zduńskiej Woli miał 10 pracowników i 25 tys. obrotu. Pruski poddany Otto Wilhelm Neiman założył tartak w Gruszczykach (20 robotników, obrót 5 tys. rb). Ostatnie dwa tartaki firmy „Brzeście” Ksawerego Radziszewskiego, ze wsi Dobroszyny i „Rozdżały” Rocha Cieleckiego, z Rozdżał, zatrudniały od 11 do 20 pracowników, z obrotem rocznym ok. 21 tys. rb²¹.

Zygmunt Siemiątkowski, właściciel folwarku w Woli Męckiej, obok gorzelnii posiadał w swoim majątku ok. 1908–1910 r. także tartak. Ale z uwagi na brak danych o jego zatrudnieniu i obrotach nie został uwzględniony w prezentowanym opracowaniu. Podobnie sytuacja występowała w przypadku tartaku Jana Wężyka,

¹⁷ *Przemysł fabryczny...*, nr 2720; *Przewodnik po Guberni...*, cz. 1, s. 147.

¹⁸ *Przemysł fabryczny...*, nr 2718; *Przewodnik po Guberni...*, cz. 1, s. 147;

¹⁹ *Przemysł fabryczny...*, nr 2309; *Przewodnik po Guberni...*, cz. 1, s. 150; tamże, cz. 2, s. 112–113, 184–185.

²⁰ *Przemysł fabryczny...*, nr 2328, 2333; *Przewodnik po Guberni...*, cz. 1, s. 150; tamże, cz. 2, s. 82–83, 154–155.

²¹ *Przemysł fabryczny...*, passim; por. *Przewodnik po Guberni...*, cz. 1, s. 158–159.

właściciela Wilanowa (937 ha). Wprawdzie w *Przewodniku po Guberni Kaliskiej*, pojawiła się informacja o wartości produkcji – 50 tys. rb, lecz nie było żadnych danych w drukowanych spisach firm za 1909 r.²²

Z gałęzi pozawłókienniczych, największa firma należała do przemysłu mineralnego, i była to cegielnia Towarzystwa Akcyjnego „Krobanów” w Krobanowie koło Zduńskiej Woli. Właściciele reprezentowali kapitał polski. Funkcję dyrektora generalnego pełnił Jan Rembieliński, a dyrektora technicznego Jan Sobolewski. Usytuowanie cegielni w pobliżu Zduńskiej Woli było bardzo dobrym posunięciem z uwagi na tamtejszy, największy ośrodek przemysłowy w powiecie. W okresie powstania zakładu w Zduńskiej Woli mieszkało ok. 16 tys. mieszkańców (1898 r.), a w 1913 ponad 23 tys. Przy zatrudnieniu 100 osób, wyrabiano cegły zwyczajne i maszynowe, cegły fasonowe i żłobowe. Poza tym oferowano dachówkę francuską i dreny. Przybliżony roczny obrót cegielni szacowano na 40 tys. rb. Kapitał zakładowy wynosił 60 tys. rb (1909 r.)²³.

Oprócz cegielni Towarzystwa Akcyjnego „Krobanów”, funkcjonowały jeszcze w 1909 r. dwie cegielnie: Józefa Oczechowskiego z Krobanówka i Kazimierza Czarnowskiego z Prusinowic. Cegielnia Oczechowskiego znajdowała się podobnie, jak firmy „Krobanów” w pobliżu Zduńskiej Woli, dzięki czemu mogła tam liczyć na większy zbytn swoich produktów. Józef Oczechowski posiadał w Krobanówku nieduży majątek ziemski (82 ha), wart ok. 16 tys. rb. Dochody z rolnictwa, przy tak niewielkim areale ziemi, nie pozwalały na swobodne życie. Stąd dodatkowe zyski z cegielni stanowiły na pewno bardzo poważne wsparcie finansowe dla całej rodziny. W zakładzie pracowało do 20 robotników, roczny obrót kształtował się na poziomie 14 tys. rb²⁴.

Kazimierz Czarnowski w Prusinowicach posiadał gorzelnię i cegielnię. Można konkludować, iż jak na sieradzkie warunki, majątek był bardzo dobrze uprzemysłowiony. Jego wartość wyceniano na 240 tys. rb. (obszar 1384 ha). W cegielni pracowało 15 robotników, roczny obrót dochodził do 15 tys. rb. Obok cegieł specjalizowano się w produkcji dren. Łącznie (gorzelnia i cegielnia) w majątku K. Czarnowskiego pracowało w przemyśle 23 robotników, obroty wynosiły 43 tys. rb²⁵.

Analizując spisy firm za 1909 r., w strukturze gałęziowej przemysłu powiatu sieradzkiego zabrakło firm maszynowych i metalowych. Tego typu zakłady wystąpiły w opisie badanego powiatu za 1910 r. w materiałach Kancelarii Gubernatora Kaliskiego. Na terenie Zduńskiej Woli wytwórczość metalowo-maszynową reprezentowały wówczas 4 zakłady produkujące maszyny i narzędzia

²² *Przewodnik po Guberni...*, cz. 1, s. 159; tamże, cz. 2, s. 152–153; *Przemysł fabryczny...; Spisok fabrik i zawodow...*

²³ *Przemysł fabryczny...*, nr 1885; M. Nietyksza, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*, Warszawa 1986, s. 367–368.

²⁴ *Przemysł fabryczny...*, nr 1888; *Przewodnik po Guberni...*, cz. 2, s. 68–69.

²⁵ *Przemysł fabryczny...*, nr 1880, 2309; *Przewodnik po Guberni...*, cz. 2, s. 112–113, 184–185.

rolnicze. Łącznie zatrudniały 25 pracowników, a ich roczny obrót dochodził razem do 15 tys. rb. Przed I wojną światową w Zduńskiej Woli występowały 2 fabryki maszyn i narzędzi rolniczych. Najstarsza, powstała już w 1860 r. Należała początkowo do Jana Bąkowskiego, a przed wojną do jego syna Henryka. Druga, to Fabryka Maszyn i Odlewnia Żelaza Kałużewskiego. U J. Bąkowskiego zatrudnienie dochodziło do 15 robotników, a u Kałużewskiego nawet do 60. Z uwagi na kryzys w gospodarce w 1909 r., zatrudnienie w obu firmach mogło występować na poziomie poniżej 5 osób. Podobna sytuacja mogła dotyczyć Sieradza, gdzie od 1895 r. funkcjonował zakład Kazimierza Lipińskiego. Jego produkcja obok maszyn rolniczych i młyńskich, obejmowała również transmisje, balustrady i żelazne okna. W 1912 r. K. Lipiński zatrudniał 5, a rok później 16 osób²⁶.

Właścicielami zakładów przemysłowych w pow. sieradzkim byli przede wszystkim mieszczaństwo żydowskie i niemieckiego pochodzenia oraz ziemianie Polacy. W 1909 r. kapitał ziemiański dominował w przemyśle mineralnym i spożywczym, zajmował wysoką pozycję w przemyśle drzewnym. Jednak o rozwoju przemysłu w powiecie decydowało włókiennictwo, a tam nie było firm należących do ziemian. Właścicielom ziemskim brakowało głównie kapitałów i większego doświadczenia w organizacji produkcji. Ważnym czynnikiem, który uniemożliwił w większym wymiarze inwestycje w przemyśle była olbrzymia konkurencja ze strony silniejszego i lepiej zorganizowanego kapitału niemieckiego i żydowskiego oraz wroga Polakom polityka władz rosyjskich. W takiej sytuacji posiadacze majątków ziemskich skupiali tylko 15% przedsiębiorstw, 7,4% zatrudnienia, 5,3% mocy silników i tylko 3,7% wartości produkcji (tab. 7).

Tabela 7

Udział kapitału ziemiańskiego w przemyśle powiatu sieradzkiego w 1909 r. (%)

Gałęzie przemysłu	Zakłady	Wartość produkcji	Zatrudnienie	Moc silników w KM
Drzewny	40,0	21,9	32,0	25,4
Mineralny	100,0	100,0	100,0	–
Papierniczy i poligraficzny	0,0	0,0	0,0	0,0
Spożywczy	80,0	67,1	63,8	50,0
Włókienniczy	0,0	0,0	0,0	0,0
Cały przemysł	15,0	3,7	7,4	5,3

Źródło: jak do tab. 6.

²⁶ APL, KGK, sygn. 2890, k. 140; D. Klemantowicz, *Region łódzki...*, s. 80–83,

Ziemiańskie prowadząc działalność przemysłową, inwestowali przede wszystkim na terenie własnych dóbr. Kazimierz Czarnowski w Prusinowicach (cegielnia, gorzelnia); Zygmunt Siemiątkowski w Woli Męckiej (gorzelnia, tartak); Maria Pstrokońska w Małkowie (gorzelnia); Józef Oczechowski w Krobanówku (cegielnia); Roch Cielecki w Rożdżalach (tartak)²⁷.

Prowadzenie zakładu przemysłowego wiązało się z koniecznością posiadania kapitału. Oprócz własnych zasobów, pieniędzy pożyczonych od rodziny, znajomych i przyjaciół, bardzo ważnym źródłem pozyskania funduszy były różnego rodzaju instytucje kredytowe. Specjalnie dla ziemiańskich funkcjonowało Towarzystwo Kredytowe Ziemskie. Najbliższe przedstawicielstwo znajdowało się w Kaliszu. Z Towarzystwa można było otrzymać pożyczkę pod zastaw danego majątku w wysokości ok. połowy jego wartości. Przed pierwszą wojną światową K. Czarnowski, właściciel Prusinowic (1384 ha) dostał 120 400 rb. R. Cieleckiemu z Rożdżał przy majątku wartości 93 889 rb, przyznano 46 900 rb. J. Oczechowski, właściciel 82-hektarowego Krobanówka o wartości 16 112 rb, mógł liczyć za ledwie na 8050 rb (tab. 8).

Tabela 8

Przyznane pożyczki z Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego niektórym ziemiańskim powiatu sieradzkiego przed I wojną światową

Majątek ziemski	Nazwisko właściciela	Wielkość w ha	Wartość w rb	Przyznana pożyczka w rb
Krobanów	Białecki Michał	221	61 662	30 800
Krobanówek	Oczechowski Józef	82	16 112	8 050
Małków	Pstrokońska Maria	754	67 872	26 600
Prusinowice	Czarnowski Kazimierz	1384	240 800	120 400
Rożdżały	Cielecka Józefa	1568	93 889	46 900
Wola Męcka	Siemiątkowski Zygmunt	1608	41 092	20 000

Źródło: *Przewodnik po Guberni Kaliskiej*, cz. 2, *Spis alfabetyczny miejscowości w guberni kaliskiej*, Warszawa 1912, passim.

²⁷ O aktywności właścicieli majątków ziemskich powiatu zob. D. Klemantowicz, *Aktywność ziemiańskich w przemyśle powiatu sieradzkiego przed I wojną światową*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku”, pod red. W. Pusia i J. Kity, t. 8, Łódź 2010, s. 261–273.

Oprócz Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, specjalnie przeznaczanego dla ziemian, przemysłowcy pow. sieradzkiego mogli korzystać na terenie gub. kaliskiej przede wszystkim z instytucji kredytowych usytuowanych w Zduńskiej Woli, Sieradzu, Kaliszu. Poza gubernią mogli korzystać z instytucji w Łodzi²⁸.

W badanym okresie liczba ludności powiatu wzrosła ze 172 tys. osób (1909 r.) do 181 tys. (ok. 1910 r.),²⁹ a zatrudnienie w zakładach przemysłowych powyżej 16 pracowników w tym okresie nie przekraczało 3 tys. osób (tab. 5–6). Stosunek liczby robotników do całej ludności powiatu wynosił w 1910 r. – 1,2%. W tym samym roku robotnicy zatrudnieni w przemyśle Królestwa Polskiego stanowili 2,2% ogółu ludności. W Cesarstwie Rosyjskim – 1,2%, guberni kaliskiej – 0,9%, guberni piotrkowskiej – 8,1%. Stosunek pracowników przemysłowych innych powiatów gub. kaliskiej do ogólnej liczby mieszkańców wynosił poza kaliskim (2,2%) oraz łęczyckim (2%) dużo poniżej 1%³⁰.

Pow. sieradzki znajdował się przed I wojną światową na kresach wschodnich guberni kaliskiej i zachodnich łódzkiego okręgu przemysłowego. Peryferyjne położenie negatywnie wpływało m.in. na dynamiczny rozwój przemysłu. Mimo to w powiecie wykształcił się jeden ważny ośrodek przemysłowy w Zduńskiej Woli, gdzie dominowało włókiennictwo i kilka małych z przemysłem spożywczym, mineralnym, drzewnym oraz metalowo-maszynowym. W regionie łódzkim istniała zbyt duża konkurencja ośrodków przemysłowych w Łodzi, Pabianicach, Zgierzu, czy Tomaszowie Mazowieckim. O niedużym rozwoju przemysłu decydował głównie rolniczy charakter powiatu i słaby rynek wewnętrzny. Połączenie kolejowe z Łodzią i Kaliszem, które zaktywizowało wymianę towarową nastąpiło za późno. Powiat był atrakcyjny, jako rezerwuar taniej siły roboczej, i miejsce skąd łatwiej można było wywieźć gotowe produkty. Na terenie gub. kaliskiej ok. 1910 r. powiat znajdował się na trzecim miejscu pod względem uprzemysłowienia, zaraz po pow. kaliskim, gdzie funkcjonował największy ośrodek przemysłowy guberni – Kalisz oraz łęczyckim, w którym występował duży ośrodek przemysłu włókienniczego w Ozorkowie.

²⁸ *Czas. Kalendarz na rok 1914*, Dział Adresowy, Łódź 1913, s. 19–26; *Przewodnik po Guberni...*, cz. 1, s. 121–123; W. Puś, K. Badziak, *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym (do 1918 r.)*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, t. 1: *Do 1918 r.*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa–Łódź 1988, s. 274, tab. 10; J. Śmiałowski, *Zduńskowolskie instytucje oszczędnościowo-pożyczkowe i banki w latach 1902–1939*, cz. I, „Rocznik Łódzki” 1995, t. 42, s. 55 i n.

²⁹ *Rocznik statystyczny...*, s. 16, tab. 1; s. 19, tab. 3.

³⁰ Obliczenia własne. *Rocznik statystyczny...*, passim.

Dariusz Klemantowicz

INDUSTRIALIZATION OF SIERADZ DISTRICT FOR A FEW YEARS BEFORE THE OUTBREAK OF THE FIRST WORLD WAR

The District of Sieradz, located on the eastern border of the western province of the Kalisz – Lodz industrial area, was in existence before the First World War. Its peripheral location had a negative impact on the dynamic development of industry. Despite this, the district developed one important industrial centre, in Zdunska Wola, where a textile industry – dominated by large and small companies – exists together with food industry, minerals, wood and metal engineering. There was much competition from the industrial centres of Lodz, Pabianice, Zgierz and Tomaszow, in the region of Lodz. The small amount of industrial development was mainly decided by the district's agricultural character and a weak domestic market. The railway connection between Lodz and Kalisz, which facilitated trade in goods, came too late. The district was attractive as a reservoir of cheap labour, and a place where finished products could easily be exported. In the province of Kalisz around 1910 was on the third place in terms of industrialization, shortly after the district Kalisz, where it operated the largest industrial centre of the province – Kalisz and Łęczyca, which played a large center of textile industry in Ozorków.